

ՀՏԴ 81`28

Հայոց լեզու

Մենք ՔՈՒՄՈՒՆՏ**Մյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ղեկավար,****ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող,****բ.գ.թ., դոցենտ****e-mail: mherkumunts@gmail.com**

-ՏԻ ԵՎ -ԴԻ ԱԾԱՆՑՈՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մյունիք-Արցախ բարբառային տարածքի բառապաշարը բավականին հարուստ է և հիմնականում արտացոլում է ընդհանուր հայերենի բառային կազմը: Սակայն կան բառեր, որոնք ծագմամբ հին են և հանդիպում են այս տարածքի բարբառներում, խոսվածքներում: Այդ բառերից են **բուլդի**, **շըլդի**, **ղըլդի**, որոնցում, կարծում ենք, **-դի**-ն ածանց է:

Հավանական է, որ **բուլ**-ը հնդեվրոպական ***kʷol** - արմատի հունական **πῶλος** «շրջանաձև շարժում» ձևից անցած հին փոխառություն է, որ պահպանվել է բարբառային տարածքում: Եթե ***kʷol** - > **հոլ** անցման հնչյունական տեղաշարժերը այս ձևակերպմամբ հասկանալի են դառնում, ապա հարց է մնում նույն հիմքից սերող **հոլ-բուլ** հիմքերի **հ > բ** փոփոխությունը: Կարծում ենք՝ այստեղ գործ ունենք ոչ թե ընդհանուր հայերենյան հնչյունափոխական երևույթի հետ, որովհետև բառը առկա է արևելյան բարբառային տարածքներում, այլ բարբառային: Այստեղից պարզ է դառնում, որ **բուլ** արմատը անմիջական չի բխում **հ. -ե.** ձևից, բայց և չի զատվում **հոլ** արմատի իմաստային և հնչյունական համապատասխանությունից:

-Դի ածանց ունի նաև բարբառի **շիլ** արմատը՝ **շիլ-դի** «1. շեղված, ծուռ, 2. ծուռ աչք ունեցող», որի նախաձևն է ***skhel-** // ***skel-**:

Ըստ բարբառային տվյալների, կարծում ենք, նույն ածանցը դրսևորվել է **խտիդ** բառի բարբառային տարբերակում՝ **դըլ-դի** «խուտուտ»

Եվ այսպանից կարելի է եզրակացնել, որ **-դի** ածանցը առաջ է եկել բարբառախմբում տարածում գտած **-օտի//ուտի** ածանցից՝ **-օտի//ուտի > -տի // -դի**՝ «1. մի բան կրելու, 2. մի բանով օժտված լինելու» իմաստներով, որ պահպանվել է բարբառային հնաբանություններում:

Բանալի բառեր՝ Սյունիք-Արցախի բարբառային տարածք, բառապաշար, հնդեվրոպական արմատ, հին փոխառություն, բուլղի «1. հողի տեսակ, 2. շարժուն անձ, երեխա», շիլղի «շեղված, ծուռ, 2. թեք աչք ունեցող», գիղի «խտիդ»:

М. Кумунц

ИЗУЧЕНИЕ НЕСКОЛЬКИХ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ С СУФФИКСОМ -ТИ И -ДИ

Лексика Сюникско-Арцахского диалектного ареала достаточно богата и в основном отражает лексику армянского языка в целом. Но есть слова которые являются старыми по происхождению и встречаются в диалектах и разговорных выражениях этой области. Среди этих слов **булди, плди, глди (բուլղի, շըլղի, դըլղի)**, в которых, как нам кажется, **-ди (-դի)** является суффиксом. Вероятно, что **бул** (**բուլ**) – это старое заимствование от индоевропейского корня ***kwol-** греческого **πόλος** «круговое движение», которое сохранилось в диалектной области. Если фонетические сдвиги перехода ***kwol- > хол (հոլ)** становятся понятными с этой формулировкой, тогда остается вопрос о замене **хол-бул (խոլ-բուլ)** корней из той же базы **x > ɸ (h > ɸ)**. Нам кажется, что здесь мы имеем дело не с общеармянским фонетическим явлением, поскольку слово существует в восточных диалектных ареалах, а с диалектом. Отсюда становится ясно, что корень **бул (բուլ)** не происходит непосредственно от индоевропейской формы, но и не отделяется от семантического и фонетического соответствия всего корня.

Дialeктный корень “шил” (շիլ) также имеет суффикс -ди (-դի): шил-ди (շիլ-դի) “1. криво, криво, 2. кривоглазо”, чей образец *skhel- // *skel-.

По диалектным данным, мы думаем, такое же происхождение появилось в диалектной версии слова хтиг (խտիղ): “охапка, щекотка” гл-ди (ղլ-դի).”

И из этого можно сделать вывод, что суффикс -ди предшествовал распространенному в диалектной группе суффиксу -от // -ут + и (-օւո// -նւո+ի): -օւո | -ւո > -տի // -ди (-օւո | -նւո > -տի // -դի): «1. нести что-то, 2. быть чем-то наделенным» в значениях, сохранившихся в диалектной археологии.

Ключевые слова: Сюникско-арцахский диалектный ареал, запас слов, индоевропейский корень, старое заимствование, булди “1. тип холи, 2. подвижный человек, ребенок”, шилди “отклонившийся, кривой, 2. имеющий косой глаз”, глди “охапка, щекотка”.

M. Kumunts

STUDY OF SEVERAL DIALECT WORDS WITH SUFFIX -TI // -DI

The dialectic area of Syunik-Artsakh vocabulary is quite rich and mainly reflects the word structure of general Armenian. However, there are words that have ancient origins and are mostly found in the dialects and speeches in this area. Among these words are *buldi*, *shldi*, *ghldi* (բուլդի, շլդի, դլդի) in which we think “-di” (-դի) is a suffix.

It is possible that “bul” (“բուլ”) is an old loanword from the Indo-European root *k^wol - Greek πόλος “circular motion” that survived in the dialect area. If the phonetic shifts of *k^wol- > hol (հօլ) transition become understandable with this wording, then the change h > b (h > p) remains a question. We think that here we have a deal not with a common Armenian phonetic phenomenon, but with dialect, because the word exists in eastern dialect areas. From this it becomes clear that the root “bul” (“բուլ”) does not directly derive from h.-e. form, but does not differ from the semantic and phonetic correspondence of the root “hol” (հօլ).

*The root "shil" («շիլ») from dialect also has the suffix "-di" («-դի»): shil-di (շիլ-դի) «1. grooked, 2. having crooked eye», the prototype of which is *skhel- // *skel-.*

According to the dialectal data, we think that the same derivation was manifested in the dialectal version of the word khtigh (խտիղ) "tickling, titillation: delectation" ghil-di (դիլ-դի).

And from this it can be concluded that the suffix -di (-դի) came from the suffix -ot // -ut+i (-օտ// -ուտ+ի) which is widespread in the dialect: -oti // -uti > -ti // -di (-օտի // -ուտի > -տի // -դի) with the meanings" 1. to carry something, 2. to be endowed with something" preserved in dialectal archeology.

Key words: Syunik-Artsakh dialect area, vocabulary, Indo-European root, old borrowing, buldi "1. holi type, 2. mobile person, child", schildi "deviant, crooked, 2. having a slanting eye", glidi "armful, ticklish".

Մուտք

Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքում առկա են բառեր, որոնք բնորոշ են միայն այս տարածաշրջանին ածանցական տարբեր յուրահատկությունների շնորհիվ: Նշված հատկանիշով են դրսևորվում **բուլդի**, **շըլդի**, **դըլդի** բառերը, որոնցում, կարծում ենք, **-դի**-ն ածանց է: Փորձենք նշված բառերի ստուգաբանությամբ պարզել նաև վերջադիր հնչյունախմբի նշանակությունը:

Բուլդի: Վկայություններ

Բուլ[դ]ի > բուլդիի || բուլդու բառը Սյունիք-Արցախ բարբառախմբում գործածվում է հիմնականում երկու իմաստով՝ «1. հոլի տեսակ, 2. փոխ.՝ շարժուն մարդ, երեխա»: Նրանով կազմված հարադրություններն են՝ **բուլդի-բուլդի անել**, **բուլդի կալ**, **բուլդի ինել** «1. արագ շարժվել, 2. թալալ, 3. անհանգիստ լինել, 4. դեստուդեն ընկնել, 5. պոչը խոյաձև պտտել», **բուլդի կըտըրել**, **բուլդի տալ** «1. անընդհատ շարժման մեջ լինել, 2. փոխ.՝ ցավից գալարվել», **բուլդի կըտըրցընել** «անհանգիստ պահել», **բուլդի քիցել** «հոլ խաղալ», տարածված է նաև մականուններում՝ **Բուլդի** «շարժուն լինելուց առաջացած մականուն», **Բուլդի** Ղազար «անհանգիստ, անընդհատ շարժման մեջ եղող մարդ»², «Ինչ անուններ ասես չկան՝ **Բուլդի**, Սենալ ու Չամանով»³, հավանական է նաև «շարժուն»

¹ Նկատի ունենք Սյունիքի և Արցախի բարբառային միավորները:

² Մարգարյան Ա., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Արցախի պետական համալսարան, Երևան, 2013, էջ 97 (այսուհետև՝ ՂԲԲ):

³ Սահյան Հ., Բանաստեղծություններ, մաս 1 (օգտվել ենք <http://eanc.net> կայքից. այսուհետև՝ ԱՐԵՎԱԿ):

իմաստով՝ «Գարադա-**բուլդի** Մուխանի ձեռքով միսն ուղարկեցինք Հաստ Ներսես րեյի տունը ոչ այն դիտումով»¹, «Ես հիշում եմ մեջքը գոտիկ- / Նանագուկենց Սապետ Աքոր./ Հարևան էր նա մեզ մոտիկ, / Մարդու անունն՝ «**Բուլդի** Յագոր»²: Համադրական ձևերում կան՝ **դըլդիբուլդի** «իրարանցում» **դըլդիբուլդի անել (անել)** «իրարանցում (զցել)» և այլն: Կարծում ենք՝ այս արմատի ձևերից բարբառախումբն ունի նաև կապակցության մեջ գործածվող **բոլթա (բոլթա տալ)**՝ «1. տեղում անընդհատ շարժվել, 2. փոխ. թրիվ գալ»:

«Հոլի նման խաղալիք՝ առանց թելի, որ պտտեցնում են բթամատով և ցուցամատով» իմաստով **բուլդի** բառը վկայվում է հիմնականում Սյունիք-Արցախում: Հայերենի մյուս բարբառներում՝ Ար. Ուրմ. Մղր. Հվր. Ղրղ. և այլն, գործածական է նաև հարադրությամբ՝ **բուլդի-բուլդի**՝ «1. պոչ, 2. պոչի այս ու այն կողմ շարժելը»: Այս հիմնական իմաստից որոշ բարբառներում նրբերանգներ են ձևավորվել՝ «փոխ. շողոքորթել», Հվր. «ձկների՝ ջրում ճարպիկ շարժվելը»³ և այլն: Հայերենի գրական տարբերակներում բառը չի հանդիպում: Գեղարվեստական գրականության մեջ հիմնականում երկու իմաստով է հանդիպում. Սյունիք-Արցախ բարբառակիր հեղինակները գործածում են «հոլի պես պտտվել», ինչպես՝ «-Այ Աշիկ, բավական չի՞ քեզ, ի՞նչ ես **բուլդի** կտրել-ասաց նա ու հանկարծ զարմացած նայեք ձեռքերը օդի մեջ խաղացնող որդուն»⁴, «Գիշերը քունը չտարավ, աչքերը բաց, **բուլդի** կտրեց անկողնում»⁵, և «պտտել, խոյաձև շարժել»՝ «-Մի խոսքով՝ ասա մեր Սամսոնի շունն է, որ լավ հագնվածների առաջ պոչը **բուլդի-բուլդի** է անում, իսկ մուրացկանների և խեղճ հագնվածների երեսներն է ուզում ծվատել»⁶ իմաստներով: Ս. Ամատունին «Բուլդի» բառահոդվածի ներքո բառը վկայում է Կապանում՝ տալով նշված խաղալիքի տարբերակները բարբառներում՝ «պժժան, պիլիլիկ, վզզան, վժժան, Ֆոռիկ, շոնչան»⁷:

Մատենագիտական տեղեկություններ չեն հանդիպում, բառարանային տվյալները սահմանափակվում են վերոնշյալներով⁸:

¹ **Բակունց Ա.**, Երկեր, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1986, էջ 376:

² **Հակոբյան Հ.**, Սապետ-Աքիրը (ԱՐԵՎԱԿ):

³ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, հատ. I, Երևան, 2010, էջ 219:

⁴ **Բես Գ.**, Նովելներ, մաս 1 (ԱՐԵՎԱԿ):

⁵ **Բես Գ.**, Նովելներ, մաս 2 (ԱՐԵՎԱԿ):

⁶ **Պռոշյան Պ.**, Պատմվածքներ (ԱՐԵՎԱԿ):

⁷ **Ամատունի Ս.**, Հայոց բառ ու բան, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1912, էջ 116:

⁸ Սյունիք-Արցախ բարբառներին վերաբերող բառարաններում բառը ընդգրկվում է բարբառայինների շարքում (օրինակ՝ տե՛ս **Մարգարյան Ա.**, Գորիսի բարբառը, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1975, էջ 378): Այնուամենայնիվ, բառարմատի ընդհանրությունները ստուգեցինք արևելյան լեզուներում, մասնավորապես թյուրքական. այս

Բառը աղերսվում է հ. -ե. ***bhel-||*bho/ō/-** արմատի հետ, որը, ինչպես նկատել են հեղինակները, հայերենում իմաստային և հնչյունական տարբեր զարգացումներ է ունեցել¹: Բուլ-դի արմատի ծագումը որոշելու նպատակադրումով քննենք հ. -ե. ***bhel- || bho/ō/-** նախաձևի դրսևորումները հայերենում և նրա հնարավոր ընդհանրությունները բուլ-դի բառի հետ:

Ստուգաբանական աղերսներ և կանխավարկածներ

Բուլ || պոլ արմատով Սյունիք-Արցախում հանդիպում են «1. խմորի գունդ, 2. թումր» բառը և նրանով ձևավորված բազմաթիվ կազմություններ: Հ. Աճառյանը նշում է, որ ***bhōl-** ձևից հայերենն ունի բուլ, որ արտահայտված է բոլոր, այլն բող, բողբոջ՝ «ուռչել» իմաստով²: Է. Աղայանը այս արմատից ածանցված է համարում բեղուն, բեղմն, բեղմնավոր, բուլ-որ, բլուր, բուլ, ինչպես և՛ պալար, պղպջակ³, հետևելով Հ. Աճառյանի և Գ. Զահուկյանի ստուգաբանություններին: Գ. Զահուկյանը բառային որոշ տարբերակների ստուգաբանության առնչությամբ ենթադրում է ***bhēldhio-**, ***bhōldhio-**, ***bhuldhio-**, ***bhildhio-** տիպի մի նախաձև⁴: Ընդ որում՝ ***bhel-** || ***bhol-** արմատի համար

բառին մոտ բոլոր արմատները առանձնացնենք թյուրքական բառային և բառարանային պաշարներից: Այսպես՝ ձևով մոտ են՝ **bulamak** «փլցնել, քանդել, 2. շուրջը պատել, 3. քութեղ, բոլորածեփել», **bulanmak** «պղտորվել, 2. քսվելով կեղտոտել», **bulmak** «1. գտնել, 2. հայտնագործել, 3. հասնել, 4. հանդիպել» և այլն (Օգտվել ենք հետևյալ բառարաններից՝ Турско-Русский словарь, Государственное издательство иностранных и национальных словореѣ, Москва, 1945, Türkçe-Rusça sözlük, Академия наук СССР Институт востоковедения, Москва, Издательство «Русский язык» 1977, Ղազարյան Ս. Ղ., Թուրքերեն-հայերեն բառարան, «Միտք» հրատ., Երևան, 2003, Պօհճալեան Ա., Թրքերեն-Հայերեն առձեռն բառարան, Ուսուցչաց հիմնարկի «Յակոբ Արելեան» տպարան, Բյթանպուլ, 1981, Կարապետեան Պ. Զ., Մեծ բառարան օսմաներեն հայերեն, Տպագրութիւն Արշակ Կարօեան, Կ. Պոլիս, 1912): Մենք ստուգեցինք նաև այլ բառարաններ նման արմատ-բառ գտնելու ակնկալիքով, ինչպես՝ տեղանունների բառարանում նման արմատներ գտանք Բուլդախեթ, Բուլդուլջան, Բուլդուր (Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1986, հատ. 1, էջ 752), «Բուլդյան» բառահոդվածի տակ նշվում է երկու բացատրություն՝ 1. պուլտի, բուլդի թուրք. «շարժուն, աշխույժ» բառից, 2. բուլդանդար (Բուլդադարյան) > Բուլդո > Բուլդոյան > Բուլդյան (Ավետիսյան Տ., Հայոց ազգանունների բառարան, հեղինակային հրատ., Երևան, 2010, էջ 62):

¹ Աղայան Է., Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 47-48:

² Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., հատ. 1, Երևան, 1926, էջ 455 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

³ Աղայան Է., Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 48:

⁴ Զահուկյան Գ., Ստուգաբանություններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 1, Երևան, 1965, էջ 252:

նոստրատիկ հիմք են համարվում «փայլուն, պսպղուն»¹ իմաստները, որոնց դիմաց Մյունիք-Արցախ բարբառախումբն ունի **պօղ** «կրակից թռած կտոր, մարմրող մոխիր» բառը²: Եթե **բուլ-դի** բառի հիմքում նույնպես ընկած լինե՞ր **հ.-ե. *bhōl-** արմատը, ապա թերևս պետք է արձանագրվե՞ր **բ > պ** փոփոխությամբ, ինչպես **բուլ || պուլ** բառում, և **բուլ-դի** իմաստին հարող տարբերակներում: Կարող է կարծիք լինել, որ ***bhōl-** արմատը բարբառախմբում իմաստային ընդլայնմամբ բառային տարբերակներ է առաջ բերել. ա/ բառեր, որոնք բառասկզբում ունեն և՛ խուլ, և՛ ձայնեղ տարբերակները՝ **բուր-պիլճր, բուրեղ-պիլճրել, բուր-պիլուր, բողկ-պէխկը**³, բ/ բառեր, որոնք գրաբարի դիմաց ունեն հնչյունական տարբերություններ՝ **բողկուկ-բըխկուկ, բողբոջ-բողբոջ || բողբոջ**: Բարբառախմբում, կարծում ենք, այս արմատից դ>խ փոփոխությամբ պահպանվել է **բօխ || պժխ** բառը⁴՝ «բողբոջապատ շիվը, որ կեր են օգտագործում անասունների համար», այստեղից՝ **բօխել || պժխել** «բողբոջել, ծլապտկել», որին գուցահեռ գրաբարն ունի **բուլխ** «պտղի բողբոջը կամ ազոխը»⁵: Ինչպես նկատվում է ***bhōl-** արմատի քննությունից, **բուլ-դի** «1. հողի տեսակ, 2. փոխ. շարժուն մարդ, երեխա» բառը քիչ հավանական է՝ բխի նրանից (**բօխ || պժխ**), առավել ևս, որ **բուլ-դի** բառը չի գալիս հայերենի հիմնական շերտի միջոցով և չի ենթարկվում հայերենի ընդհանուր օրինաչափություններին⁶, ինչպես **բող-ջ** արմատի դեպքում⁷, այլ արձանագրվում է սահմանափակ բարբառներում:

Փաստորեն՝ հնչյունական և իմաստային առումով **բուլ** արմատը, որը գրաբարում վկայված չէ, քիչ հավանական է բխեցնել ***bhel-**, ***bhle-** «փչել, ուռչել, բխել» նախաձևից: Բարբառախմբին անցած այս արմատի տարբերակները հավաստում են, որ **բուլ-դի** բառը կարող է նույնանշական աղերսներ ունենալ

¹ Bomhard A., Kerns J., *The Nostratic Macrofamily*, Berlin-New York, 1994, pp. 205, 207, 210.

² Այս մասին կարելի է տեսնել՝ Աղայան Է., *Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ*, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 130-131:

³ Հավանաբար գրական ձևի նմանությամբ են տարածվել ձայնեղներով տարբերակները:

⁴ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի»-ն նույն արմատով նշում է բույս **բողիկ**, որից Մյունիք-Արցախն ունի **պէքի (Աւետիքեան Գ., Միւրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ.,** Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հատ. I, Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1836, էջ 168-169):

⁵ Գ. Ջահուկյանը գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատների կամ արմատական ձևերի մեջ է ընդգրկում քննվող բառին աղերսվող «հ.-ե. **b(h)(e)u-** փչել, ուռչել» իմաստով արմատը և այս շարքում «թերևս» դնում Մյունիք-Արցախում գործածվող **պուպու** բառը (**Ջահուկյան Գ.,** Հայ բարբառագիտության ներածություն, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 283 (այսուհետև՝ **Ջահուկյան 1972**)):

⁶ **Ջահուկյան 1972**, էջ 283:

⁷ Մեք. **բուլդ /bhlō-dh-/** «բղող», այլև՝ **քդի բլտիկ *bhl-ōd-** «մի տեսակ մեծ կճուճ», Չրս. **բղբունջ *bhel-/bhōl-** «ուռածություն», ՆԲգ. **բխբունճ** «ուռած-բարձրացած», Վան **բղղ *bhōl-** «խունկի մեծ կտոր», Տիգր. **բղղոց *bholdhjo-** «վերք», Գաբ. բռ. **բոյթ *bheu-t-** «դրան վրայի գնդաձև բռնակ», Եր. Ղգ. **բութ bhu-t-** «կուղ, սապատ», Ագուլ. Ջուղ. Արց.-Մյուն. **բուլ *bhu-l-** «խմորի գունդ» (այս մասին տե՛ս՝ **Ջահուկյան 1972**, էջ 283-284):

հ.-ե. ***bhōl-** «կլոր, շրջանակաձև» արմատի հետ, բայց նրանից բխել չի կարող¹։ Բացի այդ՝ իմաստային նրբերանգով **բուլդի**-ն հարանվանական կապ ունի **հոլ** բառի հետ. **բուլդի** անվանվում է ձեռքով պտտեցվող իրը, **հոլը**՝ թելով։ Արցախն ունի **զըկըռբուլդի** «զկեռից պատրաստած հոլ»։

Բուլդի և **հոլ** «հոլ խաղալիքը» բառերը նախ և առաջ ընդհանրանում են «պտտվել» գործողության իմաստներով։ Սյունիք-Արցախ բարբառախմբում **հոլ** արմատից են՝ **անըմը հոլովել** «մեկի մասին շատ խոսել, բամբասել», **հուլուլ // հոլոլ** «1. գլանաձև անիվ, որով լծկանները հաճար են կալսում, 2. բեռնակիր սայլակ հատկապես գոմաղբը տեղափոխելու համար, 3. խաղալիք, որ պատրաստվում էր փայտից կամ մետաղալարից»²։ Կարելի է ենթադրել նաև, որ **բուլդի** բառի իմաստը կարող է բխել **պոչ** բառիմաստից, քանի որ այդ խաղալիքը այսպես ասած «պոչ» ունի, որից բռնում և պտտեցնում են։

Հայերենի լեզվաբանական բնույթի ուսումնասիրություններում **բուլ** արմատով «հոլ» նշանակությամբ բառ ուսումնասիրված չէ³։ Հետևելով **հոլ>հոլով**⁴ արմատի ստուգաբանությանը՝ նկատում ենք, որ բառի հիմքում ընկած հ.-ե. ***kʷol-**⁵ Գ. Ջահուկյանը չի կիսում այս տեսակետը և **հոլ-ով** բառի համար հիմք է համարում հ.-ե. ***pol-**⁶ արմատը՝ «հրելով կամ խփելով շարժման

¹ Քիչ հավանական ենք համարում նաև այդ բառի նոր փոխառյալ լինելը ռուսերենից կամ մի այլ լեզվից. ***bultas>*bhel-d-** արմատը ռուսերենին և նրան շրջակա լեզուներին հավանաբար ուշ շրջանում անցել է գերմ. **bolt(e)** կամ իռլ. **bout** ձևից՝ հին անգլ. **bolt** անգլ. **bolt**, գերմ. **bolzen**, հին ֆալկ. **boliti**, հուն. **βόλα**, լատ. **fulmen**, իտալ. **bullone**, **bolt** (բոլորում էլ առկա է «պտտել>պտտվող» իմաստը)։ Այս մասին կարելի է տեսնել՝ **Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, том I (перевод с немецкого О.Н. Трубачева, с дополнениями. Под ред. и с предисловием проф. Б. А. Ларина), "Прогресс", Москва, 1986, с. 190**։

² **Կալ, -ոյ**, «կալսելը» և **հոլ** առնչություններ է արձանագրում Գ. Ջահուկյանը։ Այս մասին կարելի է տեսնել **Джаукян Г. Б., Очерки по истории дописменного периода армянского языка, «Издательство академии наук», Ер., 1967, с. 137** (այսուհետև՝ **Джаукян 1967**)։ **Կրփուկ // կրփուլ // կօհոլ // կուհոլ** տարբերակներով Սյունիք-Արցախում գործածվում են «1. հողի տակ կառուցված ամբար, 2. խուց, 3. խրճիթ, 4. փոս» իմաստները։ Այս գոյականից է կազմված **կրփուլ տալ, կրփուլ անել** «1. շրջանը քերելով փոս փորել, 2. գետնափոր խուց պատրաստել»։ Կարծում ենք՝ բառը կազմված է համանիշ **կալ** և **հոլ** բառերի բաղադրությունից՝ **կալհոլ > կրփուլ**, որտեղ ետընթաց լ-ի ազդեցությամբ դուրս է ընկել առաջին լ-ն, իսկ **ա**-ն շեշտակորույս դիրքում վերածվել է **ը**-ի (նաև **աի**) կամ բարեհնչունությամբ՝ **օ** կամ **ու** հնչյունների։

³ «**Բուլ**» բառահոդվածով նշվում է երկու բառ, որ դժվար թե ուղիղ կապ ունենան այս արմատի հետ՝ 1. «պապական կոնդակ», որ ծագում է լատ. **bulle** «կնիք, կնքեալ վաւերագիր, վկայագիր» 2. «երբայական ութերորդ ամիսը» (**ՀԱԲ**, էջ 197)։

⁴ Այն իմաստային առնչություններ չունի **հոլ** «հոլանի, մերկ» բառի հետ։

⁵ **ՀԱԲ**, էջ 109-110։

⁶ **Ջահուկյան Գ.**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2010, էջ 464 (այսուհետև՝ **ՀԱԲ**)։

մեջ դնելը»¹: ***k^wol > hoլ**, այլև՝ **hoլ-բուլ**, բառերը իմաստային ընդհանրությունների դիմաց, սակայն, ունեն հնչյունական ոչ հարթ ձևեր: Հ. Աճառյանը ***k^wol > hoլ** բացատրում է հ.-ե. ***k^w > h** վերածվելու, ապա ընկնելու երևույթներով՝ ***k^wo > n^o**, **n^o վ**, ***k^wi > n^o ւր**, այլև՝ **հոլոլ**, «որոնց մեջ ***k^w** նախ դարձել է **h** և ապա բոլորովին ընկել»²: Եթե ***k^wol- > hoլ** անցման հնչյունական տեղաշարժերը այս ձևակերպմամբ հասկանալի են դառնում, ապա հարց է մնում **h > ք** փոփոխությունը: Կարծում ենք՝ այստեղ գործ ունենք ոչ թե ընդհանուր հայերենյան հնչյունափոխական երևույթի հետ, որովհետև բառը առկա է արևելյան բարբառային տարածքներում, այլ բարբառային: Այստեղից պարզ է դառնում, որ **բուլ** արմատը անմիջական չի բխում հ.-ե. ձևից, բայց և չի զատվում **հոլ** արմատի իմաստային և հնչյունական համապատասխանությունից:

Ստուգաբանական փորձ

Հնդեվրոպական ցեղակից լեզուներում ***k^wol** - արմատից են սանս. **kár-i-tave** «շարժել, քայլել», ավես. **čaraiti** «դառնալ», **čāhra** «ճախարակ», չեխ. **kolo**, հրալ. **kolo** «անիվ», հուն. **πόλος**, հին բալկ. **boliti** «շրջանաձև շարժում», անգլ. **wheel** «անիվ», լատ. **colus/-ūs, colus/-ī** «անիվ, պտտվող անիվ» և այլն:

Հավանական է, որ հ.-ե. ***k^wol** - արմատի հունական **πόλος** ձևից անցած հին փոխառություն է **բուլ** բառը, որ պահպանվել է բարբառային տարածքում: Եթե հ.-ե. ***k^w** հայերենում մեծամասամբ տվել է **ք**, ապա հունարենում տվել է **π**: Հ.-ե. ***k^wol-** բառից հուն. առկա են **πέλω** (>πέλον, έπελον, έπλόμην) «շարժվելը, արագ սլանալը, ուղղվելը, ձգտելը, 2. հայտնվել» իմաստներով³ բառերը: Այս տարբերակներից հայերենին անցած է **πόλος-πέλομαι**⁴ բառը՝ «1. եզր, ծայր, 2. շրջանաձև շարժում, շրջապտույտ»⁵ իմաստներով, որ հնչյունական և իմաստային առումով համապատասխանում է բարբառախմբի **բուլ-ի > բուլ-դի** ձևերին: Հնարավոր է, որ հունարեն բառի **π**-ն բարբառախմբում **ք** է դարձել ձայնեղացված **դ (<տ)** ետընթաց ազդեցությամբ: Թերևս պարզ է դառնում, որ Ար. Հվր. Ղրդ. Ուր. բարբառներում առկա **բուլի**, որ Սյունիք-Արցախում նշանակում

¹ «Очерки по истории дописменного периода армянского языка» աշխատության մեջ Գ. Ջահուկյանը նշում է ***k^wol** - արմատը՝ հղելով Հ. Պետրսենին (*Джаукян 1967*, с. 107): Այս արմատին են զուգահեռվում նաև հայերենի **եղանիմ > լինել, եղանակ** բառերը:

² **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի: Համեմատությամբ 562 լեզուների, հատ. VI, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, էջ 528:

³ *Древнегреческо-русский словарь* (Составил **Дворецкий И. Х.**), том II, Москва, 1958, с. 1278.

⁴ **Frisk Hjalmar**, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, band 2, Carl Winter, Heidelberg, 1970, s. 577.

⁵ Հունարենում առկա են նաև «առանցք, երկնակամար, հերկված դաշտ» իմաստները (*Древнегреческо-русский словарь* (Составил **Дворецкий И. Х.**), том II, м-фт, Москва, 1958, с. 1342):

է «պոչ», բառի հիմքում նույնպես ընկած է **բուլ** արմատը, այստեղից՝ **բուլ/դ/ի-բուլ/դ/ի անէլ** գործածվում է «պոչը շրջանակաձև շարժել» իմաստով, ինչպես և՝ «2. խլրտալ, վխտալ, 3. շողոքորթել»։ Դժվար է որոշել **πόλος-ωδης** ածանցված տարբերակով անցած լինելը, քանի որ հունարենի **-ωδης** (<հ.-ե. ***-od-es**) հայերենում առանձնակի դրսևորումներ է ունեցել՝ **-ուտ**, **-ուտիկ**¹։ Այնուամենայնիվ, ամրապնդվում է այն տեսակետը, որ **բուլ-դի** բառում **-դի**-ն ածանց է։

Շլդի

Բարբառախառնում **շիլ** և **շեղ** (**շաղվել** || **շեղվել**) արմատական տարբերաները առկա են՝ **շիլ** «1. շեղված, ծուռ, 2. ծուռ աչք ունեցող», այստեղից՝ **շշիլ ըղնէլ/ինէլ** «1. սխալվել, շփոթվել», **շիլ ը/ինգաւծ** «պատահաբար, սխալմամբ», **շիլ քիցիլ** «շփոթել, շփոփեցնել», **շիլդի** «ծուռ աչք ունեցող», դարձույթներ՝ **շիլդին քօտան լաւ ա** «պակասավոր, թերի բան ունենալը գերադասելի է չունենալուց»², **շիլդի շը/իլօր** «ծաղր.՝ ծուռ աչք ունեցող», **շիլդի շըփօթ** «շիլաշփոթ», **շիլդի/ըբուլի**³ «իրարանցում, խառնակություն»։

Բնիկ հայերեն այս բառը՝ ***skhel-** || ***skel-** հ.ե. արմատից⁴, փաստորեն, նույնպես կրում է **-դի** ածանցը, որից առաջ է եկել՝ **շըլդըբըլդը/ի (կըսըրել)** «1. անկանոն, անհանգիստ, 2. անընդհատ անկանոն» (անհանգիստ ու անընդհատ պտտվել, շարժումներ անել)։

Ղլդի

Ըստ բարբառային տվյալների, կարծում ենք, նույն ածանցը դրսևորվել է **խտիղ** բառի բարբառային տարբերակում՝ **ղըլ-ղի** «խտտուտ»⁵, այստեղից՝ **ղըլղի-ղուլղի անէլ** «1. անընդհատ խտղտացնել, 2. շարժման մեջ պահել», **ղըլղըբըլդը քիցիլ, ղըլղըբուլղի քիցել** «իրարանցում ստեղծել»։ Գ. Զահուկյանը ենթադրում է, որ **խտիղ** բառի հնդեվրոպական նախաձևը՝ ***kued-** «խայթել, ծակել, սրել, մղել»⁶ արմատն է, որտեղ, ինչպես նկատում ենք, **ղ[ի]**-ն արմատի մաս է։ Սակայն կարծում ենք՝ **խտիղ - ղըլղի** բառերի նույն հիմքից առաջացած լինելու և նրանցում **-տի** || **-դի** ածանցի առկայության օգտին է հայերենի բարբառներում վկայվող **խըլվըլալ** «անդադար շարժվել» բառը՝ **խըլ-խըլ-ալ > խըլ-վըլ-ալ**։ Այս ամենը ի մի բերելով՝ կարելի է եզրակացնել՝ ա. **խտիղ - ղըլղի** տարբերակներից մեկը կրել է դրափոխական հնչյունափոխություն՝ հավանական է՝ **խտիղ > խղտի**՝ «մարմաջ, ցանկության գրգիռ», այլև «խտուտ», հմմտ.՝ «Գեղեցկություն

¹ ՀՄԲ, էջ 813։

² ՂԲԲ, էջ 577։

³ Կարծում ենք՝ **շիլղըբուլի** բառի **բուլդի** արմատը նույն **բուլ-դի** բառն է. հմմտ.՝ **շիլղըբալդի կըսըրել** և **բուլդի կտըրել** հարադրությունները՝ «տեղում պտտվել»։

⁴ ՀՄԲ, էջ 516-517, ՀՄԲ էջ 587։

⁵ **խտիղ-ղլդի** բառերի նույն հիմքից լինելու մասին տե՛ս՝ ՀՄԲ II, էջ 428։

⁶ ՀՄԲ, էջ 353։

սպիտակութեան նորա խտղտէ գաչա», բ. **խտիդ – դըդի** բառերի ընդհանուր հիմքը ***kil-** «մղել, քշել, շարժման մեջ դնել» արմատն է, որից հ.-ե. լեզուներում վկայվում են լատ. **celer** «արագ» և այլն²:

Ավարտ

Եվ այսքանից կարելի է եզրակացնել, որ **-դի** ածանցը առաջ է եկել բարբառամբում տարածում գտած **-օտ||-ուտ+ի** ածանցից՝ **-օտի||-ուտի > -տի || -դի**՝ «1. մի բան կրելու, 2. մի բանով օժտված լինելու» իմաստներով, որ պահպանվել է բարբառային հնաբանություններում: Նույն ածանցի գործածությանն ենք հանդիպում **կըլտի || կիլտի** «թվատ, կակագող, բառը դժվարությամբ արտաբերող» բառում, որտեղ, սակայն, **տ-**ն չի հնչյունափոխվել: **-Ուտի ||-ու > 0 > դ+ի** տարբերակվածությունը, կարծում ենք, ոչ թե հնչյունական ազդեցության արդյունք է, այլ գործ ունենք նախահայերենյան շրջանում առկա բարբառային արխաիկ ձևի հետ³: Օրինաչափություն չէ լ-ի ազդեցությամբ **տ-**ի ձայնեղացումը, բայց երևույթը, ինչպես նատեցինք, հանդիպում է նաև **դըդի, շըլի** բառերում:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, բ.գ.թ. Լ.Գ.Մարգարյանը:

¹ Աստվածաշունչ Մր 43^թ:

² Հ. -ե. լեզուներում առկա զուգահեռները կարելի է տեսնել՝ **Pokorny J., Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, II bend (II Auflage), München: Francke Verlag, Bern, 1959, f. 548.**

³ Հնարավոր է կարծել, որ արմատական ձայնեղի նախընթաց ազդեցությունից է **տ-**ն դարձել **դ**, սակայն նույն դեպքը չի գործում **շըլի** բառում: